

Un
aprenentatge
cal·ligràfic

A cura de
Ester Gradolí Marco

Museu Pedagògic de Castelló
Universitat Jaume I

Un aprenentatge cal·ligràfic

A cura
d'Ester Gradolí Marco

Museu Pedagògic de Castelló
Universitat Jaume I

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT JAUME I. Dades catalogàrfiques

Noms: Gradolí Marco, Ester, cal·lìgraf, autor | Universitat Jaume I. Publicacions, entitat editora | Universitat Jaume I. Museu Pedagògic de Castelló, institució d'acollida

Títol: Un aprenentatge cal·ligràfic : Museu Pedagògic de Castelló, Universitat Jaume I / a cura d'Ester Gradolí Marco

Descripció: Castelló de la Plana : Publicacions de la Universitat Jaume I. Servei de Comunicació i Publicacions, [2023] | Publicat amb motiu de l'exposició celebrada al Museu Pedagògic de Castelló, del 27 de gener al 2 d'abril de 2023 | Inclou bibliografia

Identificadors: ISBN 978-84-19647-30-6

Matèries: Cal·ligrafia – Europa -- Exposicions | Cal·ligrafia – Europa -- Història

Classificació: CDU 003.077:06.064(4) | CDU 003.077(4)(091) | THEMA NHD 1D

Publicacions de la Universitat Jaume I és una editorial membre de l'UNE, cosa que en garanteix la difusió i comercialització de les obres en els àmbits nacional i internacional. www.une.es.

Reconeixement-Compartir Igual 4.0 Internacional (CC BY-SA 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.ca>

Edita: Publicacions de la Universitat Jaume I. Servei de Comunicació i Publicacions
Campus del Riu Sec. Edifici Rectorat i Serveis Centrals. 12071 Castelló de la Plana
www.tenda.uji.es publicacions@uji.es

© Del text: les autores i els autors, 2023

© De les imatges: de l'apartat 03, les autories respectives. De la resta, José Luis García Ferrandis i Ester Gradolí Marco, 2023

© De la present edició: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2023

ISBN: 978-84-19647-30-6

DOI: <http://dx.doi.org/10.6035/AprenentCalligrafic>

Dipòsit legal: CS 386-2023

Índex

- 009** Pròleg
- 013** 01
Introducció
- 017** 02
Breu recorregut personal
per la història
de la cal·ligrafia occidental
- 063** 03
Reflexions al voltant
de la lletra personal
- 093** Bibliografia
- 095** Gràcies

INDEX

UN APRENTATGE CAL·LIGRÀFIC

Ester Gradolí Marco

Aula del Museu Pedagògic de Castelló
Menador, espai cultural

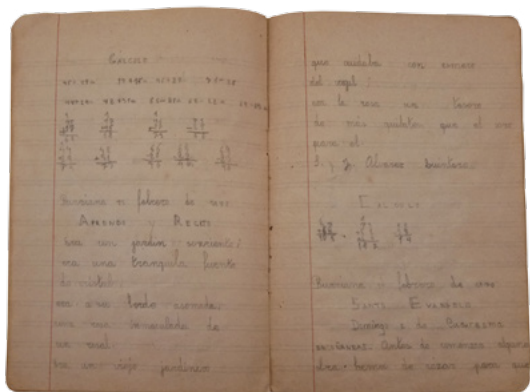
ÍNDIX

Pròleg

Una part d'aquesta exposició ve d'una mostra anterior que es va fer al CMC La Mercè de Borriana, amb el suport de la Regidoria de Cultura. És la part dedicada a les escriptures històriques i al meu treball personal de calligrafia. Està plantejada com un itinerari que és doble, dos camins que circulen paral·lels: d'una banda, per la història de la calligrafia occidental en general i d'una altra, per la meua història personal a través de la calligrafia. La intenció també era doble: en primer lloc, donar a conèixer la gran riquesa estètica, la varietat de formes de lletres que hi ha darrere de la calligrafia occidental, mitjançant còpies de models històrics. En segon, mostrar com eixos models històrics poden derivar en formes personals i en treballs expressius en traure-les del seu context i fer ús d'elles amb un esperit contemporani. Per si això era poc, una

tercera vessant, que s'insinuava en l'anterior mostra, ha pogut ser desenvolupada amb un poc més d'extensió en aquesta ocasió i és la dedicada a l'escriptura personal i el seu aprenentatge. Naix dels comentaris que algunes persones em van fer en veure la primera exposició i de les preguntes curioses que em va fer Joan Traver quan vam parlar de dur la mostra al Museu Pedagògic. Escriure a

mà és molt important per a mi, òbviament, però què suposa per a altres persones? Les respostes a aquesta pregunta són tantes com persones l'han contestada, i espere que també despertem en altres la curiositat de reflexionar sobre la relació que tenim amb un acte tan aparentment banal i quotidià com és l'escriptura.

Handwritten text in a cursive script, possibly a list or a set of instructions, arranged in two columns.

Recibo
 Recibido de Don Juan de Dios la cantidad de 1000 pesos en efectivo para el pago de renta de finca que se le debe a Don Juan de Dios el día 15 de Julio de 1912 en la ciudad de San Francisco de Asís.

Letra
 Cédula de 1000 pesos en efectivo para el pago de renta de finca que se le debe a Don Juan de Dios el día 15 de Julio de 1912 en la ciudad de San Francisco de Asís.

Carta de Pago
 Madrid 15 de Julio de 1912.
 Don Juan de Dios
 San Francisco de Asís

Me dirijo a usted para que me entregue en un momento de 1000 pesos en efectivo para el pago de renta de finca que se le debe a Don Juan de Dios el día 15 de Julio de 1912 en la ciudad de San Francisco de Asís.

Endoso
 Edgardo A. de Arce
 Don Juan de Dios
 Madrid 15 de Julio de 1912.

Handwritten practice letters in a cursive script, showing various letters and combinations of letters.

Recibo
 Recibido de Don Juan de Dios la cantidad de 1000 pesos en efectivo para el pago de renta de finca que se le debe a Don Juan de Dios el día 15 de Julio de 1912 en la ciudad de San Francisco de Asís.

Letra
 Cédula de 1000 pesos en efectivo para el pago de renta de finca que se le debe a Don Juan de Dios el día 15 de Julio de 1912 en la ciudad de San Francisco de Asís.

Varios
 Recibo de 1000 pesos en efectivo para el pago de renta de finca que se le debe a Don Juan de Dios el día 15 de Julio de 1912 en la ciudad de San Francisco de Asís.

Carta de Pago
 Madrid 15 de Julio de 1912.
 Don Juan de Dios
 San Francisco de Asís

01

Introducció

Escriure és un acte lligat a l'ésser humà, a ser humà. Hi ha indicis d'escriptura que daten de fa més de cinc mil anys, però si ens remuntem a les protoescriptures (sistemes de comunicació basats en símbols, no en sistemes alfabètics) trobem exemples que pertanyen al Paleolític superior. Sembla que la humanitat ha buscat, des dels seus inicis, maneres de comunicar-se més enllà de la verbal. El fet d'escriure, implica una voluntat de permanència? La veu deixa d'escoltar-se quan l'individu calla, però el signe dibuixat o escrit perdura. Els historiadors, per exemple, fan una distinció entre la prehistòria i la història, i aquesta última ve definida per la presència de fonts escrites autòctones. Els textos escrits ens han permès investigar i comprendre millor els fets del passat, ens han permès construir, contar la història. Sembla que l'escriptura és una activitat que ens

acompanya des de sempre i ens defineix com a éssers civilitzats.

L'escriptura, la lletra escrita, no és sols la dels llibres, és la de les cartes, els documents oficials, les anotacions, les llistes... Al llarg de la història de l'escriptura conviuen les escriptures formals amb les informals, també anomenades cursives. A Roma, tenim les inscripcions tallades en pedra, amb una lletra que es coneix com Majúscula Imperial, però també les anotacions ràpides que es feien en tauletes de cera amb un punxó, que després es podien esborrar i tornar a utilitzar, i aquestes estaven escrites en una lletra cursiva, molt ràpida, que provenia del grec i que tenia molt poc a veure, formalment, amb la Majúscula.

En aquesta exposició podrem fer, en primer lloc, un xicotet recor-

regut històric per les escriptures formals a occident. Un recorregut que ens mostra la riquesa de les formes escrites i el paral·lisme que tenen amb les formes estètiques del seu temps. La forma de la lletra està connectada al seu context històric i cultural i és, per tant, reflex del gust, la ideologia o l'art del seu moment. En segon lloc, tindrem una part dedicada a l'aprenentatge cal·ligràfic, i al desenvolupament de l'escriptura personal. Un procés pel qual hem passat tots i que ja hem oblidat. Aprendre a escriure –i aprendre, en general– és un procés que exigeix esforç, repetició, avorriment, perseverança... però arriba un moment en què escrivim sense pensar, les formes de les lletres s'allunyen del model escolar i esdevenen individuals. Escriure es converteix en un gest natural i ens oblidem de quant ens va costar arribar al punt en què

ens trobem. Un professor em va dir que la primera cosa que feia falta quan u volia aprendre qual-sevol cosa és entusiasme i amb el temps crec que és així, que l'entusiasme per una disciplina és el que ens dona l'energia suficient per a passar pel procés d'aprenentatge que, de vegades, és molt exigent i, en la meua opinió, inacabable, però també apassionant i molt gratificant.

02

Breu recorregut personal per la història de la cal·ligrafia occidental

LA MAJÚSCULA ROMANA

Una escriptura monumental

El primer alfabet occidental es va desenvolupar a Fenícia al voltant de l'any 1200 aC. Al segle viii va ser adaptat pels etruscos i, posteriorment, pels romans. De les romanescs originals provenen totes les escriptures occidentals posteriors.

En la història de l'escriptura conviuen en el temps escriptures formals utilitzades com a instruments de l'autoritat i escriptures informals per a usos quotidians.

Còpia de majúscula romana

Inscripció a la base de la Columna de Trajà,

Roma, Any 113

Gouache sobre tela

En el cas de les romanes, hi havia una cursiva per a la correspondència, que es feia ratllant en superfícies de cera o amb ploma d'oca sobre paper. Una majúscula rústica que es gastava en manuscrits, anuncis publicitaris i inscripcions. I finalment la Majúscula Imperial o Capital Romana, que és la que podem veure en aquest exemple, que es gastava per a inscripcions formals, pintada amb pinzell pla sobre la pedra i després esculpida. Aquesta forma continua sent la base de les nostres majúscules actuals.

Majúscula romana

Slow stitch

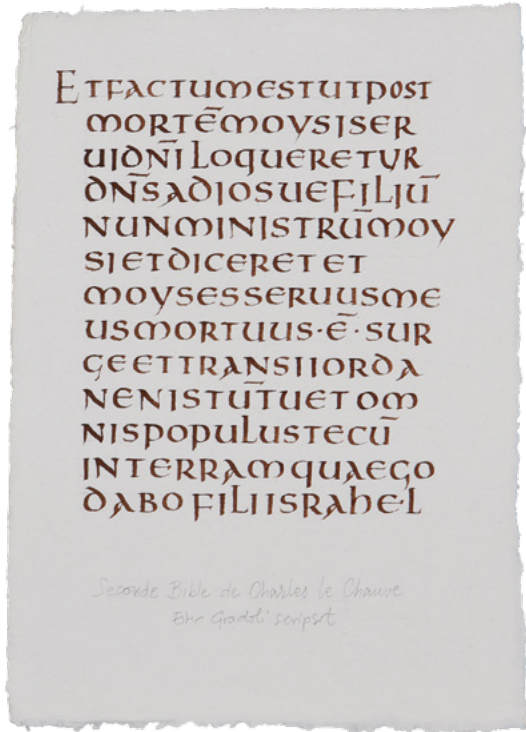
Text extret del llibre *Slow Stitch*, de C. Wellesley-Smith

Gouache i fils sobre tela

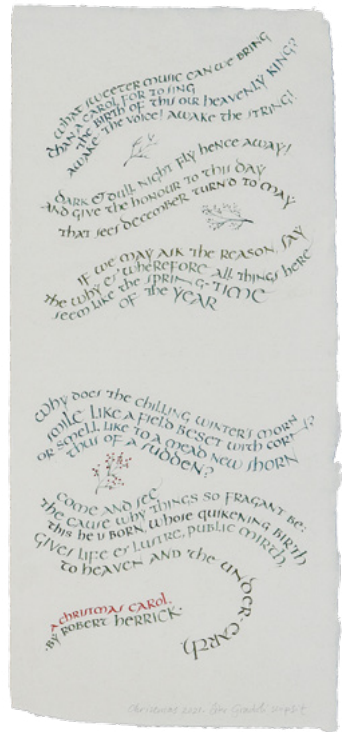
LA MAJÚSCULA UNCIAL

La identitat cristiana

Una altra escriptura important que va tindre els seus orígens durant l'època romana va ser la Uncial. Similar en la seua forma a la Uncial grega que la va precedir, es creu que va ser desenvolupada per l'església cristiana primitiva per al seu ús, desvinculant-se en certa manera de la cultura de l'Imperi.

Còpia d'un fragment de la
Segona Bíblia de Carles el Calb,
França, entre els anys 871 i 877
Noguerina sobre paper

A Christmas Carol
Fragment d'una cançó
de Robert Herrick
Aquarel·la sobre paper

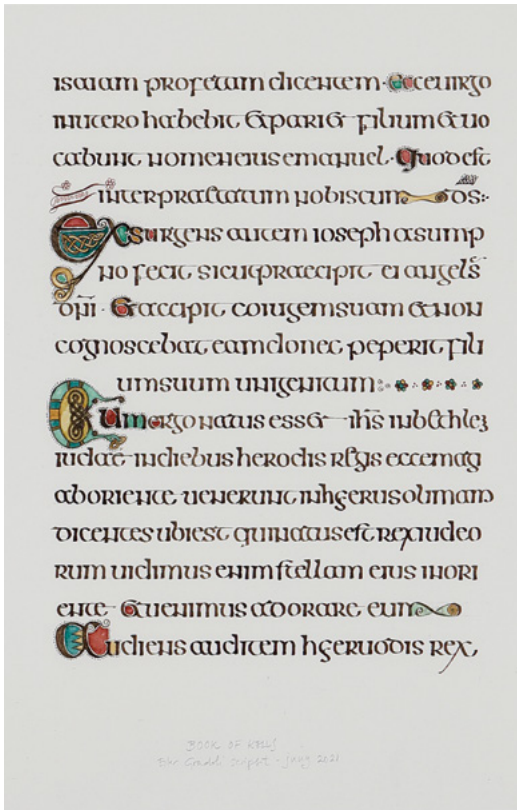
LES ESCRIPTURES NACIONALS

La diversitat després de l'Imperi

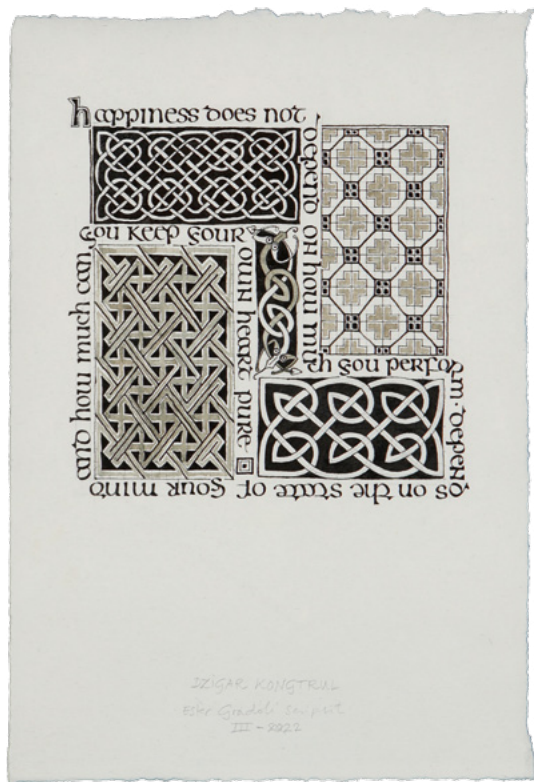
Després de la caiguda de l'Imperi romà d'Occident al segle v, una gran varietat d'escriptures es van anar desenvolupant en els regnes que van sorgir de les seues restes. Les escriptures de les Illes Britàniques -de les quals podem veure un exemple en estes pàgines-, derivades de les formes uncials i semiuncials, són anomenades escriptures insulars.

gòtica a Espanya o la Merovíngia a França.

A la resta d'Europa, es desenvolupen altres formes, com la Visi-

Còpia d'una pàgina del *Llibre de Kells*, Irlanda, any 800
 Aquarel·la sobre paper

Happiness II

Cita de Dzigar Kongtrul Rinpoché
Aquarel·la i tinta sumi sobre paper

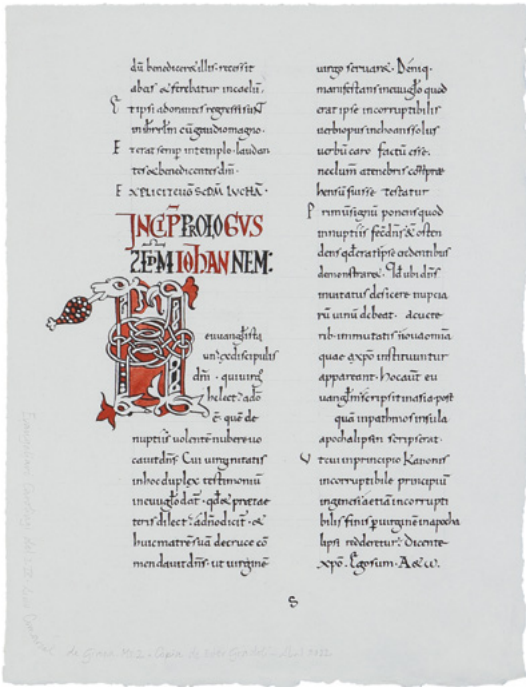
L'ESCRITURA CAROLÍNGIA

Unificació per a un nou imperi

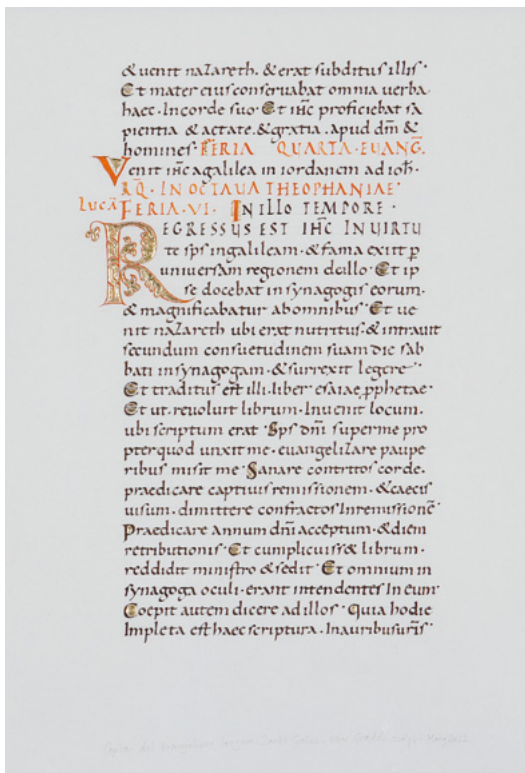
El primer imperi que va sorgir a l'oest de les restes de l'Imperi romà va ser el de Carlemany. Als voltants del segle ix s'estenia des dels Pirineus fins al Bàltic. Carlemany va promoure una nova renaixença cultural que també va arribar a la lletra: era convenient unificar-la per a poder facilitar la comunicació entre tots els territoris.

mar la lletra en ús i va crear la carolina, una minúscula de factura més àgil i senzilla que la semiuncial que la va precedir. Les seues formes arrodonides i un poc xates ens recorden les de l'arquitectura romànica.

Alcuí de York, abat de Sant Martí de Tours, França, va ser qui va refor-

Còpia d'una pàgina de l'Evangelari Carolingi de la Catedral de Girona, segle IX
 Tinta sumi i aquarel·la sobre paper

Còpia d'una pàgina de l'*Evangelium longum*.
 Sankt Gallen (Suïssa), 3r quart del segle ix.
 Tinta sumi, gouache i pa d'or sobre paper

LES ESCRIPTURES GÒTIQUES

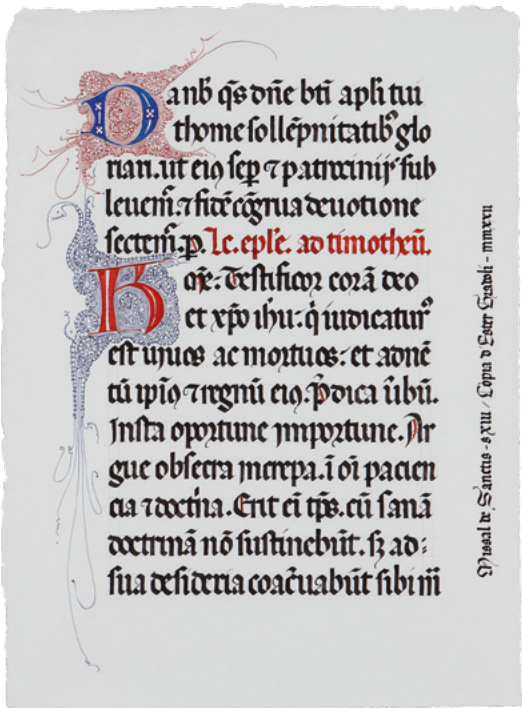
L'evolució cap a la verticalitat

Amb el temps, l'escriptura carolina es va anar comprimint i estilitzant, tal com va passar en altres manifestacions artístiques de l'època. Les formes arrodonides es van fer anguloses i la carolina va evolucionar en les diverses gòtiques que es van utilitzar a tota Europa.

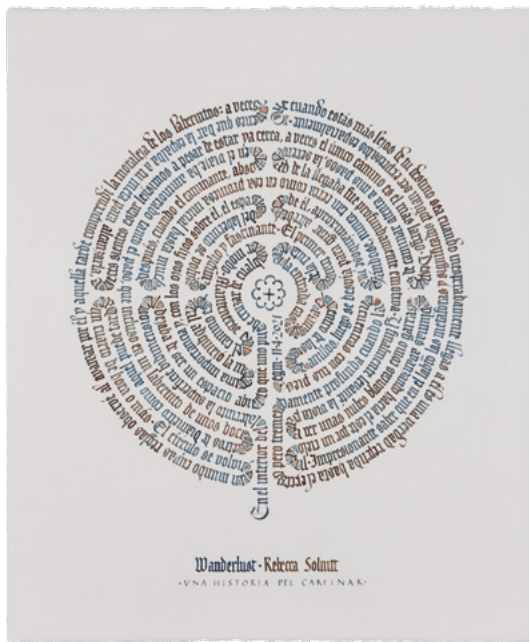
Trobem moltes variants de la lletra gòtica en funció del lloc. Per exemple, a Itàlia i nord d'Espanya tenim la gòtica rotunda, més redona i no

tan comprimida ni estilitzada com la gòtica textura del nord d'Europa.

També hi ha variacions segons el seu ús: models més formals per a llibres de luxe i models més informals o cursius per a documents.

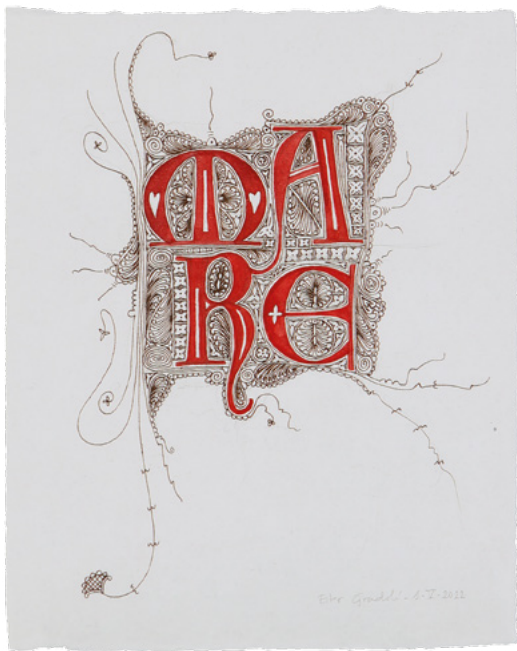

Còpia d'una pàgina del *Missal de Sanctis*,
 Girona, segle IX
 Tinta sumi i aquarel·la sobre paper

Laberint

Text extret del llibre *Wanderlust* de Rebecca Solnit
Aquarel·la i noguerina sobre paper

Mare
Aquarel·la i noguerina sobre paper

Letters

Cita d'Alphonse de Lamartine
Gouache sobre tela

LA HUMANISTA

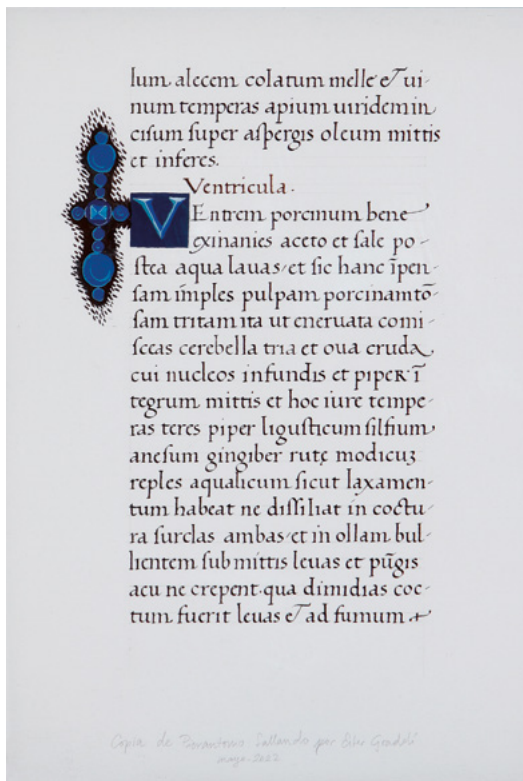
La recuperació de les formes clàssiques

A Itàlia, al voltant del 1400, amb el Renaixement, s'estableix una escriptura basada en la Carolina minúscula, però més estilitzada i elegant i amb la presència de serifs, coneguda com a Humanista.

Aquesta lletra es va prendre com a base per als tipus d'impremta i va ser preeminent a tota Europa, excepte a Alemanya, on la Reforma va fer que els Protestants rebutjaren la lletra Itàlica i la Humanista, en una mena de gest polític. Allí es va continuar utilit-

zant la gòtica en els seus llibres impresos fins al segle xx.

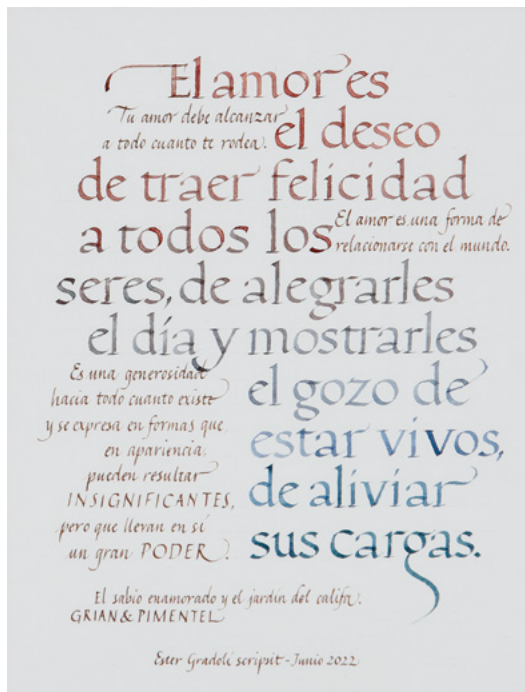
La humanista continua sent hui en dia la base de la lletra que utilitzem a Europa en les tipografies romanes.

Còpia d'una pàgina de *De re coquinaria*

Bolonya, Itàlia, any 1490

Tinta sumi i gouache sobre paper

Text extret del llibre *El sabio enamorado y el jardín del califa* de Grian i Pimentel.

Aquarel·la i noguerina sobre paper.

El amor es
Tu amor debe alcanzar
a todo cuanto te rodea). el des
e traer felicidad
todos los El amor
relaciona
es, de alegrar
día y muestra
en amor id

LA ITÀLICA

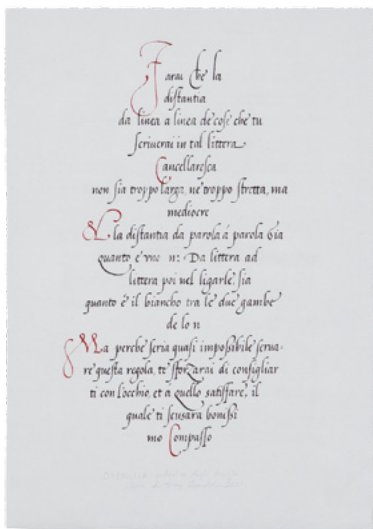
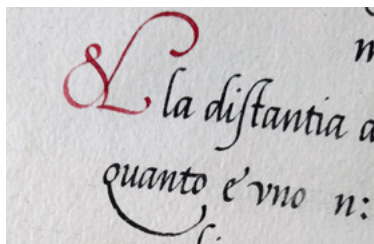
La cursiva esdevé formal

La Itàlica és una lletra cursiva –cursiva ve del llatí *curro* (*curris*, *currere*, *cucurri*, *cursum*), que significa córrer– que va sorgir a Itàlia com una derivació de la Humanista. Niccolò Niccoli, un acadèmic italià, la va desenvolupar al voltant del 1420 perquè trobava la humanista massa lenta d'escriure.

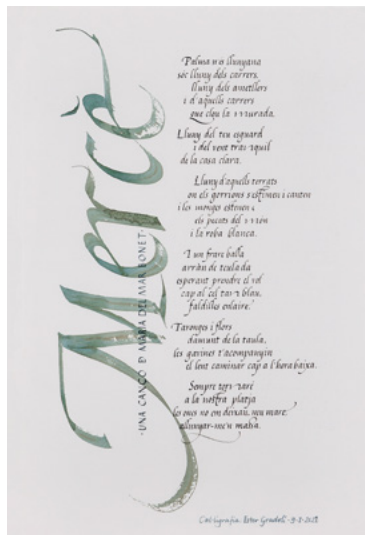
Amb el temps es va anar popularitzant el seu ús, es va començar a utilitzar per a escrits formals i finalment va esdevindre una escriptura

per propi dret. Es van fer llibres de models d'escriptura cursiva –com el que veiem a l'exemple, *La Opera* de Ludovico degli Arrighi– i també va evolucionar en un tipus d'impremta.

D'ella provenen les nostres tipografies cursives actuals i també les formes de la nostra escriptura manual.

Còpia d'una pàgina de *La Operina* de Ludovico degli Arrighi, any 1524
Tinta sumi i aquarel·la sobre paper

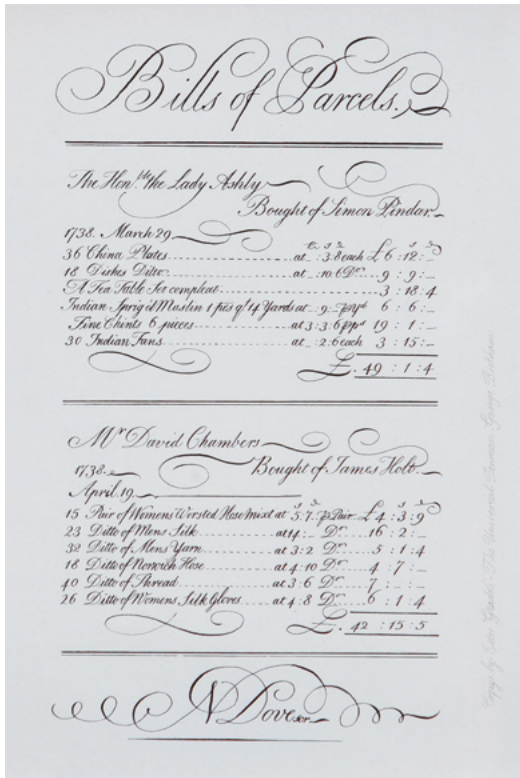
Mercè
Cançó de Maria del Mar Bonet
Aquarel·la i noguerina sobre paper

L'ANGLESA O COPPERPLATE

La transformació de la Itàlica

La itàlica va anar derivant amb el temps en aquesta escriptura molt més complexa d'executar, que a més fa servir un instrument diferent dels anteriors. La ploma d'expansió substitueix a la ploma plana i això provoca un canvi en la forma de la lletra i en la distribució de gruixos i fins. Els manuals de mostres per a aprendre-la es gravaven en planxes de coure i d'ací ve el nom de *copperplate*. La lletra va anar fent-se cada vegada més complicada i ornamental, i al

segle XVIII s'admirava la gran habilitat dels escriptors que la sabien executar. En la seua forma més «senzilla» servia com a escriptura per a documents de tota mena.

Còpia d'una pàgina de *The Universal Penman* de George Bickham, any 1740
 Tinta sumi sobre paper

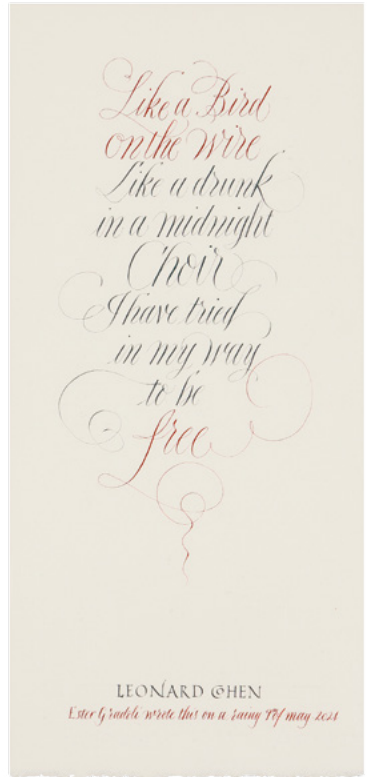

Abecedari d'Illes

Aquarel·la i noguerina sobre paper

Like a bird on the wire
Cançó de Leonard Cohen
Gouache sobre paper

EDWARD JOHNSTON

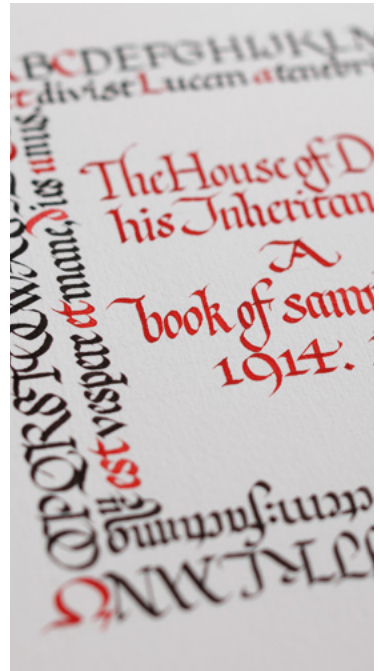
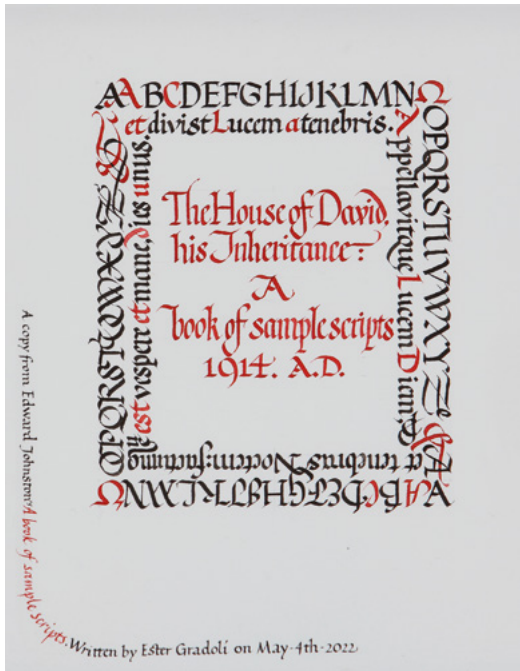
Recuperant la tradició perduda

Al segle xx es produeix un *revival* de la calligrafia de la mà d'Edward Johnston a Anglaterra i de Rudolf Koch a Alemanya.

En el cas de Johnston, aquesta recuperació es produeix dins del moviment Arts & Crafts a Anglaterra, una nova filosofia artística que sorgeix com a reacció contra l'empobriment de les arts decoratives i les condicions en què es produïen. William Morris va ser un dels seus principals por-

taveus, compartint la visió crítica de Ruskin de la societat industrial.

El moviment Arts & Crafts recuperava mètodes artesanals tradicionals, com ara les tècniques calligràfiques anteriors, i els usava per a noves creacions d'estètica contemporània.

Còpia d'una pàgina de *A book of sample scripts*
d'Edward Johnston, any 1914
Tinta sumi i aquarel·la sobre paper

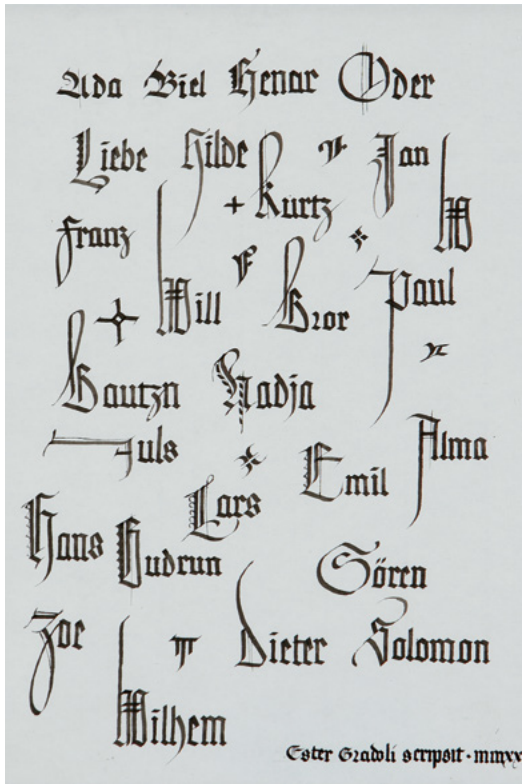
RUDOLF KOCH

Recuperant la tradició perduda

Les escriptures gòtiques, vigents a Alemanya fins a principis del segle xx, van ser la base del treball del gran cal·lígraf alemany Rudolf Koch. Ell les va dotar de modernitat amb el seu ús expressiu tant de la lletra com de les composicions.

Rudolf Koch també va dissenyar tipografies. La Neuland, per exemple, que podem veure a les pàgines 50 i 51, va començar com a lletra escrita i va derivar en una tipogra-

fia que encara és molt utilitzada hui en dia.

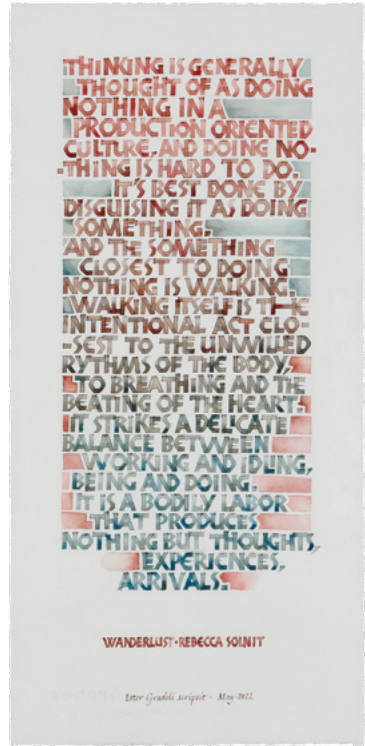
Diverses majúscules
extretes de models de Rudolf Koch
Tinta sumi sobre paper

Und das wort ward fleisch
Còpia d'un treball de Rudolf Koch
Noguerina sobre paper

Walden
Text extret del llibre *Walden*
d'Henry D. Thoreau
Aquarel·la sobre paper

Walking
Text extret del llibre *Wanderlust*
de Rebecca Solnit
Aquarel·la sobre paper

EL MODERNISME O ART NOUVEAU

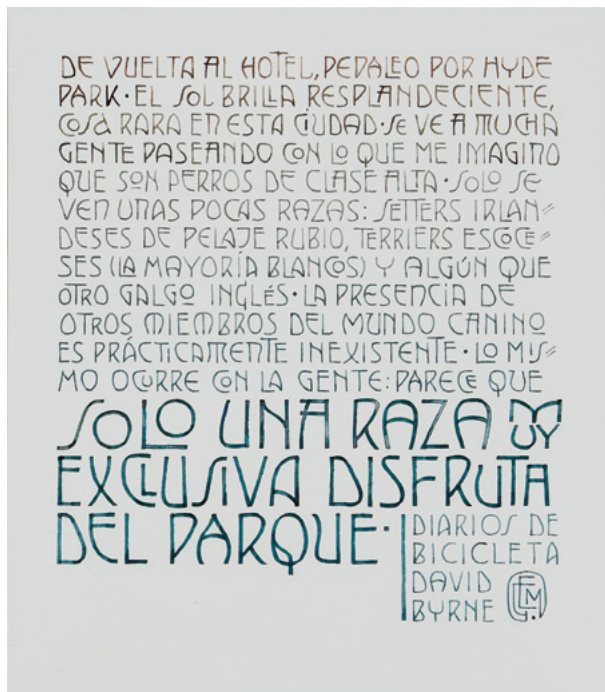
El Modernisme –nomenat Art Nouveau a França o Jugendstil a Alemanya– va ser un moviment artístic que va tindre el seu apogeu a finals del segle XIX i principis del XX a Europa i que reaccionava contra el classicisme que predominava a les acadèmies d'art en aquell moment. S'inspira en les formes de la natura, però utilitza també materials i processos industrials, com el ferro o el vidre. Dins de les Arts Gràfiques, el disseny modernista -i per tant, també la lle-

tra- culmina en una estètica nova i de forta personalitat, tan reconeixible encara hui en dia.

Verlag Moderne

Còpia d'una publicitat de finals del segle XIX o principis del XX
extreta de la recopilació *Vintage Graphic Design*
de Louis Fili i Steven Heller
Aquarel·la sobre paper

Los perros

Extret del llibre *Diarios de Bicicleta* de David Byrne
Aquarel·la sobre paper

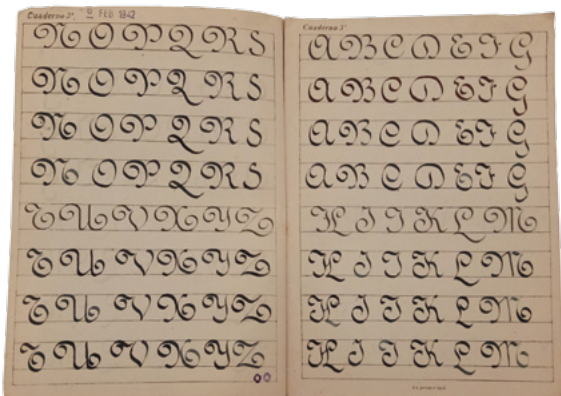
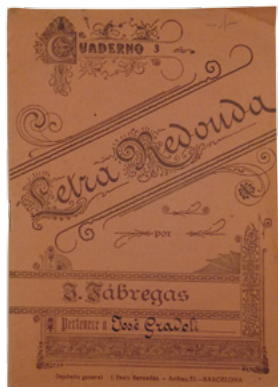
L'ESCRITURA PERSONAL

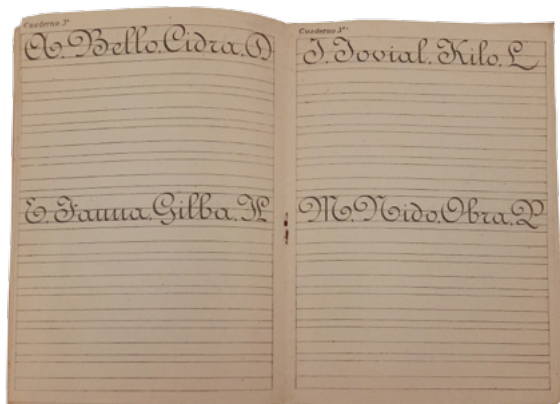
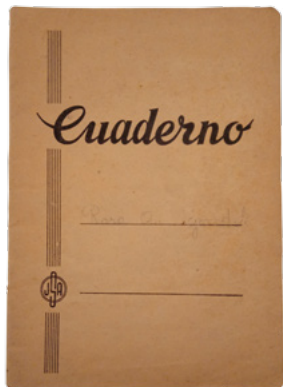
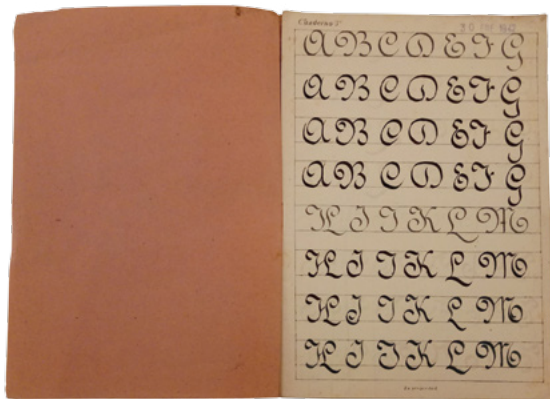
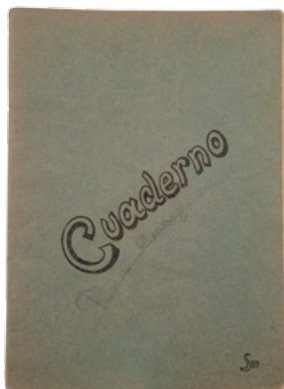
Ja al segle xx, la destresa manual necessària per a fer calligrafia va ser menys necessària en aparèixer instruments com la ploma estilogràfica, el bolígraf i, finalment, les màquines d'escriure i els processadors de textos. Totes estes eines faciliten una tasca que forma part de la nostra vida quotidiana. Potser les noves eines, que ens permeten prendre apunts sense escriure, o «llegir» audiollibres, revolucionen l'acte de l'escriptura i canvien de manera radical la nostra relació

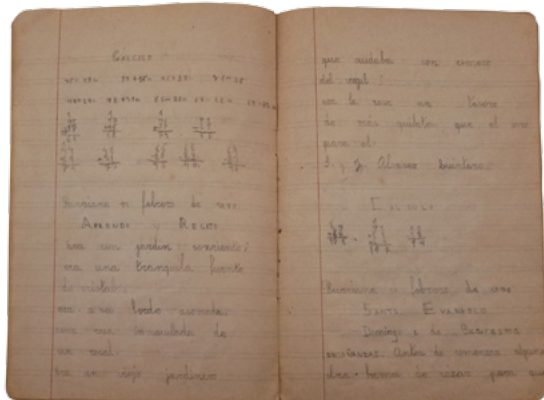
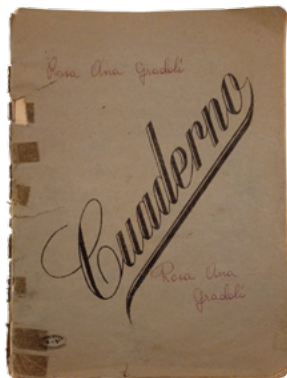
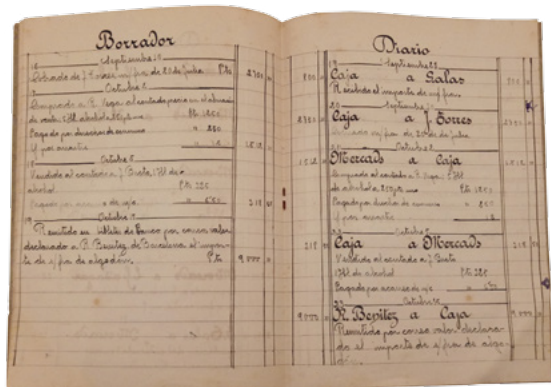
amb ell. Però curiosament, la ubiqüitat de les tecnologies digitals ha produït en moltes persones una forta necessitat de retrobar-se amb activitats artesanals, amb el fer amb les mans i amb tempos, com és el cas de la calligrafia.

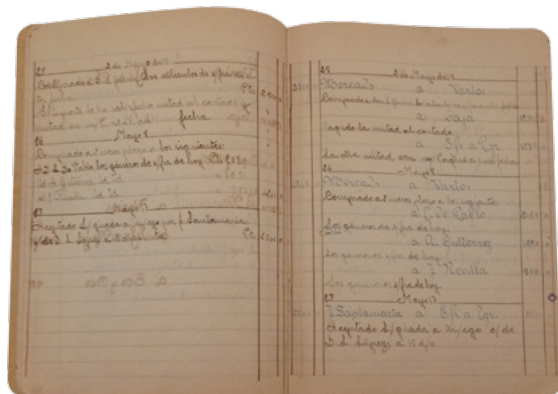

Quaderns i materials d'escritura de distintes èpoques. Col·lecció particular.

03

Reflexions al voltant de la lletra personal

Encara que hui en dia no ho sembla, escriure no sempre ha sigut un coneixement generalitzat. En l'antiga Roma, eren els esclaus els que escrivien textos i documents, i no era una activitat desitjable ni atractiva per a persones de classes superiors. Durant l'Edat Mitjana, saber escriure estava reservat a monjos i a escriptors de les cancelleries, notaries, etc. Durant el Renaixement, el culte al coneixement, a la cultura, dona pas a la figura de l'intel·lectual... Escriure ja no està reservat a l'església i als documents oficials: els estudiosos, o els estudiants, també escriuen. Amb la invenció de la impremta, els llibres deixen d'escriure's a mà, però se segueix escrivint una gran quantitat de textos com cartes, documents, escriptures, anotacions... L'escriptura formal té menys usos, en canvi la quotidiana es va generalitzant a poc a poc. Hui en dia, a

occident, no saber escriure seria quasi inconcebible, però si ens fixem en els canvis que s'estan produint en aquests moments, és molt probable que molta gent no escriga a mà d'ací a uns anys. O possiblement ho farà per plaer però no per necessitat. Curiosament, les noves generacions, que tenen una relació molt estreta amb les tecnologies digitals i que en la seua educació no tenen la pressió de «tindre bona lletra», senten –en alguns casos– una gran atracció per aprendre el que anomenen *Lettering* que no és més que una versió naïf de cal·ligrafia anglesa feta amb retoladors de punta flexible, és a dir, escriure a mà.

Ara bé, és necessari escriure A MÀ? L'ésser humà ha escrit sempre amb els instruments que tenia al seu abast i aquests han anat variant al llarg del temps. S'escriuen els llibres a mà abans de l'aparició de la impremta, però després el

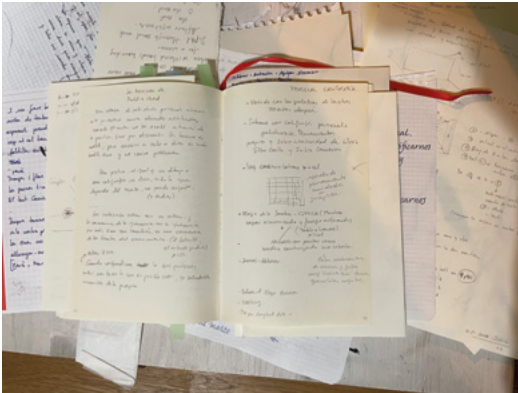
procés es va mecanitzar i ara no se'ns acudiria escriure a mà un llibre sencer. De la mateixa manera, la ploma d'au va donar pas a la ploma metàl·lica, en acabant l'estilogràfica, el bolígraf, la màquina d'escriure i ara l'ordinador, la «tablet» o el mòbil, noves ferramentes que serveixen per a complir la mateixa funció.

Però que una ferramenta siga nova, no implica que siga necessàriament millor. Si volem fer cinquanta còpies d'un llibre, òbviament és més adequat un sistema mecànic, però necessitem un aparell tan sofisticat com un ordinador o un telèfon mòbil per a fer la llista de la compra? De vegades una solució simple, com un llapis i un paper, pot ser la millor opció. Renunciar a ella, de vegades implica renunciar a certes habilitats que ens han costat molt d'adquirir i que potser ens aporten més del que som conscients.

Aleshores, per què escriure a mà? De vegades tinc moltes respostes a aquesta pregunta, de vegades no en tinc cap. En el meu cas, escriure a mà m'aporta un temps de concentració i presència molt similar a la meditació, que m'ajuda a ubicar-me en el món i a centrar-me. També forma part de la meua expressió com a artista plàstica, les formes de les lletres m'interessen, m'aporten i em contenen tant que, de vegades, em poden arribar a emocionar. A

banda, independentment de la cal·ligrafia, escriure a mà els meus projectes o pensaments o tasques pendents, m'ajuda a organitzar la meua ment, m'aclareix les idees.

Però tot i tindre aquests raonaments, reconec que escric a mà perquè ho necessite, de manera inevitable, sense cap justificació racional que ho puga explicar.

PER QUÈ ESCRIURE A MÀ?

Unes quantes raons per a escriure a mà... o per no fer-ho

Aquestes són les preguntes que vaig enviar a algunes persones del meu voltant per a saber un poc què pensaven entorn de l'escriptura, si és que pensaven alguna cosa. Vull agrair a totes la seua generositat al dedicar temps –un bé molt apreciat i escàs hui en dia– a respondre al que els vaig plantejar, de manera completament desinteressada.

Espera que servisca perquè altres persones es paren un instant a

reflexionar sobre quin paper juga l'escriptura en les seues vides.

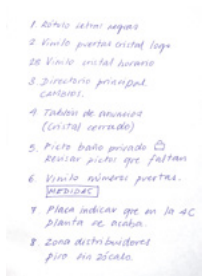
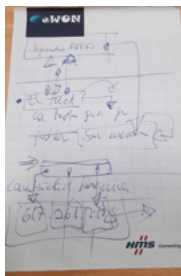
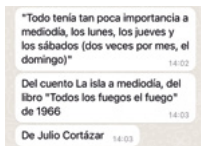
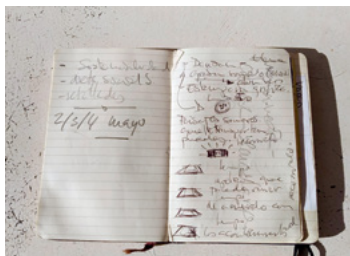
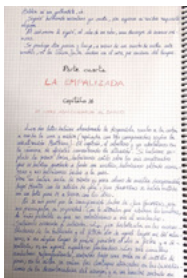
1. Escrius a mà? O amb el mòbil, ordinador, *tablet*...?
2. Què escrius i com ho fas?? Llistes de la compra, diaris, notes, whatsapps, mails...?
3. T'agrada escriure? Què suposa per a tu? T'aporta alguna cosa? Per què escriure a mà? O per què no fer-ho?

4. Envia'm algun text escrit per tu, de la manera en què ho faces habitualment. Val qualsevol cosa: una llista, un whatsapp, una anotació.

Després de veure les respostes de la gent, hi ha algunes coses que m'han cridat l'atenció. La més evident és que molta gent usa l'escriptura per a ordenar les idees, comprendre millor les emocions, prendre consciència d'en quin moment vital es troba... Sembla que molta gent usa l'escriptura com a eina d'autoconeixement. Per a mi també ho és, i sempre ho he relacionat amb escriure a mà, pel ritme més lent i per les sensacions que aporta, però les noves generacions fan el mateix amb el mòbil, així que possiblement és una qüestió d'hàbits més que de ferramentes... Encara que continue pensant que la riquesa sensorial de l'escriptura a mà aporta alguna cosa més que la pantalla d'un telèfon.

Curiosament, aquesta enquesta l'he feta mitjançant el mòbil i el mail i, per més que m'encante escriure a mà, aquestos mitjans també tenen coses al seu favor: la immediatesa, òbviament, però també altres que formen part dels missatges digitals, com els emojis (que enriqueixen el missatge i que ací he hagut d'eliminar), els *gifs*, les inflexions de la veu o les onomatopeies als àudios de Whatsapp, que no he pogut transcriure.

Tots sabem que la lletra és personal, i les imatges que hi ha a continuació ho mostren així. Però no deixa de ser una cosa curiosa, perquè tots aprenem un mateix model de lletres i sembla que l'expressió de l'individu és tan poderosa que acaba obrint-se camí i modificant l'estàndard i fent-lo seu. Com deia Fabienne Verdier al seu llibre *Passatgera del silenci*: «Tot el que depén del traç, no pot enganyar».

CHELO

Des de fa anys quasi tot el que escric és amb telèfon o *tablet*. Encara que per motius de treball he d'escriure a mà cada dia. Al meu treball és molt important escriure bé i amb lletra clara, en cas contrari es podria confondre el tractament dels pacients. Soc infermera.

Actualment, les pautes mèdiques es fan per ordinador però, en la majoria dels casos, quan s'administra la medicació ha d'escriure's a mà, especificant el medicament i el pacient a qui va dirigida. Ara com ara no es pot fer d'altra manera.

Per cert, sempre he tingut mala lletra i a la gent li costa llegir-la. De vegades em costa fins a mi llegir el que he escrit fa un temps. Cuide molt la calligrafia quan sé que el text va destinat a algú que no soc jo. Crec que aquest és el motiu pel qual no tinc res en contra de les màquines per a escriure. I fins que aquestes preguntes no m'han fet reflexionar, no m'he adonat de la importància d'escriure a mà, el que ens costa dependre quan som menuts. Una cosa tan bàsica, tan òbvia, que ens passa de vegades desapercebuda. Suppose

que s'ha de cultivar per a no perdre-ho. Encara que en el meu cas la incipient artrosi em dificulta molt la tasca.

Del meu pare recorde moltes coses, però especialment la seua preciosa cal·ligrafia. Abans es donava molta importància a aquests detalls. I això que ell era un home de camp que només havia anat a l'escola de nit quan acabava la feina.

L'última cosa que recorde haver escrit a mà són felicitacions de Nadal.

CLARA

1. Escric bàsicament de totes les maneres, mòbil, *tablet*, ordinador i a mà

2. Llistes tinc moltes (de la compra, coses que he de fer, música que sent al llarg del dia i que no tinc en les llistes de reproducció, etc.), que les tinc al mòbil, que m'és més fàcil actualitzar-les pel carrer. Diaris i notes no escric. WhatsApp cada volta escric menys crec, no sé dir-te per què exactament. Els apunts normalment els faig en la *tablet*, però si estudiant decideix fer alguna llista de definicions o

xicotetes anotacions les faig a mà, faig títols i categories i crec que a l'invertir més temps, ho interioritze més.

3. Sí i no. Crec que disfrutaria més si sabera escriure bé de veritat, crec que la meua manera de redactar està prou verda.

És un poc el que he dit abans, crec que certes coses és millor fer-les a mà, dediques més temps i et fan més sensació de satisfacció. Però si hi ha coses que s'han de fer/

escriure de pressa, és més eficient amb la *tablet*, ordinador, etc.

I com a curiositat, em pareix supersorprenent que realment depenent si s'escriu amb llapis, boli, retolador o el que siga, et faça la sensació que lletra ix més bonica. A mi per exemple m'agrada escriure amb el llapis 2B, encara que crec que l'habitual és el HB. I amb boli de punta grossa, perquè amb el de punta fina em fa la sensació que la lletra m'ix més lletja.

També el tema de les fonts del Word, que crec que això és supercontrovertit, jo escric amb una Calibri 11 des de fa molts anys i per exemple les lletres com Times New Roman no m'agraden gens.

I per últim sempre escric en boli blau, el negre és per a detalls.

ELENA

1. Jo escric habitualment a mà. Amb el mòbil solc escriure sobretot missatges curts i a l'ordinador o *tablet* el que són correus electrònics i qüestions de treball que he de compartir amb altra gent, tot i que cada vegada més vaig fent-los inclús a mà, en el cas de l'alumnat.

2. M'agrada molt escriure a mà, sobretot amb estilogràfica. I porte un quadern sempre amb mi des de fa molts anys, un o més. Els quaderns els gaste per a tot: per a fer-me llistes, per a fer-me reflexi-

ons, planificacions, anotar idees, prendre notes en conferències... D'alguna manera tinc ja com una espècie d'iconografia per a després poder revisar-los i identificar bé les coses i diria que els gaste per a tot... I ací ho anote tot junt, no hi ha diferència. Normalment en duc un sempre damunt per al treball i un menudet en la bossa per a les anotacions en ruta.

3. I sí, m'agrada molt escriure, em senta molt bé, m'ajuda a pensar. Després és veritat que perd molt del que escric; una amiga meua

parlava de l'efecte quadern, que quan passes la pàgina oblides el que has escrit, però jo veig que es queda en el paper, per tant...

El que m'ha passat ara és que la necessitat d'escriure a mà l'he traslladat a la *tablet*. En principi, per a mi va ser meravellós poder fer les anotacions als treballs dels alumnes, o als meus quaderns a mà, però és veritat que en els últims mesos he tornat al paper per a les coses més del dia a dia, del que necessita pensar al moment, perquè per a mi la textura és diferent i ho preferisc.

Escriure m'aporta tot, m'aporta calma, escriure forma part de la meua vida des de sempre.

Per què no escriure a mà? L'única pega que li veig a escriure a mà és que, quan és alguna cosa per a mostrar a altres, a no ser que sigues molt pulcre, tinc la sensació

que pot semblar més desastre. Jo tinc una lletra que no és fàcil de llegir, aleshores aquesta seria per a mi l'única pega que li veig.

A banda d'això, per a mi té tots els beneficis. Escriure a mà et col·loca en un moment d'introspecció que quan escris a màquina no es dona de la mateixa manera. El fet d'haver de dibuixar tu les lletres i no simplement prémer una tecla, la possibilitat de donar un ordre o desordre prou més ajustat a la manera de pensar de cadascú, menys lineal...

En fi, ja dic que per a mi és fantàstic poder escriure a mà a la *tablet*, però la veritat és que quan ho faig al paper és quan més gaudisc.

GONZALO

1. Escribo en móvil y en papel.
2. En el móvil escribo Whatsapp sobre todo y cuando escribo en papel suelen ser notas de estudio, alguna reflexión o poemas.
3. Escribir a mano motiva más porque le das cierta creatividad a la escritura.

IVAN

1. Ordinador i mòbil, una pissarra magnètica a casa. No escric a mà perquè és impràctic en el meu dia a dia, però ho faig a la pissarra magnètica perquè és més visual.
2. Coses de feina: (avaluacions), missatges a companys, e-mails formals i informals.

Coses de casa: llistes de compra, objectius de la setmana (pissarra magnètica).

3. M'agrada practicar la meua signatura i fer signatures per altres, però no se'm dona gaire bé.

JOSE

Escric a mà? Doncs... Poc.

Escric poc a mà perquè, per exemple, en el treball quan escric ho faig normalment amb l'ordinador, per a contestar mails, etc. Això sí, quan he de fer un treball o alguna unitat didàctica, sempre ho faig primer a llapis, em faig un esquema i, a partir d'ací és quan em pose a treballar a l'ordinador.

Sobretot escric quan me'n vaig de viatge. Tinc llibretes de viatge en les que hi ha imatges i textos de per on estic, com em trobe, etc.

L'escriptura és com un grafisme més al llibre de viatge, és com un color, o una imatge. Escric molt a llapis i amb ploma, però als llibres de viatge gaste de tot: retoladors, tìpex... Tot allò que trobe i ratlle o tape, ho utilitze.

L'escriptura a mà m'aporta el que comentava, que és un grafisme. Però també m'interessen les sensacions, com el so de quan escric, que m'agrada molt, sobretot quan és amb llapis o amb ploma: la pressió, arrossegar, fregar, la gestualitat.

La veritat és que use l'escriptura com si fora un grafisme. Em costa molt, després, entendre les meues lletres, les meues paraules, el que he escrit. Si estic en el moment, encara, però si fa molt de temps que ho he escrit, de vegades em resulta molt difícil d'entendre.

el porte, de manera que sols escric quan no em trobe bé, quan necessite traure alguna cosa fora, és una forma d'exorcisme... Encara que després no ho torne a llegir, em serveix per a desfogar-me.

Escriure també és com una alliberació per a mi, perquè si em trobe malament, de vegades escric i ho solte. Si estic content, també em funciona, però quan estic content no ho necessite tant, és més quan em pose cap a dins. Aleshores, escric com em trobe, ho vaig deixant al paper... Després no ho torne a llegir mai, però descarregue.

En realitat, les coses bones també les escric. El que passa és que abans sempre portava un quadern a la motxilla i ahí ho posava tot, dibuixava i escrivia les coses alegres i les que no ho són... Però ara, com tinc menys temps, ja no

JULIA

Me gusta escribir. A mano. Si es un whatsapp o un email no lo considero «escribir». El acto de escribir supone una disposición mental y física, no le van bien las prisas. Es como una especie de deporte que necesita disciplina. Cuando empiezas la primera línea los trazos son torpes, hasta que se coge el ritmo y ya la mente y la mano se acompañan y el resto del mundo desaparece.

Entre los beneficios de escribir a mano está el aprendizaje de la concentración y también el desarrollo de la psicomotricidad

fina. Y ese aprendizaje es aplicable a otras facetas de la vida. Los expertos dicen que escribir a mano, escribir minúsculas ligadas, desarrolla ciertas zonas del cerebro que de otro modo quedan yermas.

Yo escribo casi a diario y para ello ya tengo preparado papel y lápiz y un libro para copiar. No necesito motivación, ya que la motivación viene y va. Aunque sienta pereza me pongo porque ya sé por experiencia que cuando termine me voy a sentir mucho mejor.

MAITE

1. Escribo siempre a mano excepto, claro está, los whatsapps y correos electrónicos.

2. Desde hace años escribo siempre en mayúsculas por comodidad. Escribo en valenciano y en castellano según a quién escriba y el qué. A mis amigas, amigos y familiares siempre en valenciano. Al igual que escritos a nivel institucional o proyectos artísticos de la Comunidad. También a nivel profesional con todos los representantes o proveedores que hablen valenciano. El resto, en castellano.

Hago bastantes faltas de ortografía (intento evitarlo) y construcciones extrañas debido a que soy disléxica. Así como palabras cambiando las sílabas. (Què tenim que fer?)

Escribo a mano todo lo que tengo que hacer cada día. Por la noche antes de acostarme escribo todas las cosas que tengo que hacer al día siguiente, tanto en el trabajo, casa, proyectos, llamadas, consultas, compras... todo. Igual escribo que tengo que regar las plantas como que tengo una cita con un representante.

Lo escribo todo en una libreta si puede ser de una sola raya y en bolígrafo o rotulador muy fino. Prefiero el color azul, pero acabo utilizando otros colores. Cuando he realizado una tarea la tacho con un marcador preferentemente morado.

3. Me encanta escribir. Siempre he escrito desde pequeña. No hacía los deberes, pero copiaba los enunciados de todas las actividades que me mandaban por el placer de escribir. Mi forma de estudiar en el instituto era escribiendo y resumiendo, nunca memorizando. Hacer trabajos para mí era lo más.

He escrito a veces reflexiones, sensaciones, miedos, proyectos... pero lo tiro todo desde hace años.

El escribir me aporta tranquilidad, es una forma de descargar y dejar espacio en mi mente. También creo que muchas cosas las puedo expresar más fácilmente escribiendo que hablando. Curiosamente cuando escribo determinadas cosas ya no tengo necesidad de contarlas.

MANG

1. Escribo de todas las formas, pero cuando quiero apuntarme algo importante o hacer listas uso boli y papel.

Una buena razón para escribir a mano es porque dicen que las ideas fluyen mejor entre el cerebro y el papel sin pasar por el ordenador.

2. Donde más escribo es en mi libreta/agenda de trabajo, apunto las tareas que tengo que hacer, los proyectos, las listas de ideas, etc. Además, también a veces practico caligrafía y escribo por el placer de escribir.

3. Me gusta escribir cuando necesito aclarar mis ideas o apuntar cosas, me gusta porque me ayuda a asentar los pensamientos y me da claridad.

MANOLO

Escric a mà.

Tot el que puc.

Moltes vegades ho faig pel plaer d'escriure, no perquè faça falta. De fet, cada vegada em resulta menys necessari escriure i he vist que l'escriptura és una habilitat que aniria perdent a poc a poc si no practicara, així que escric tot el que puc. Busque coses per a escriure. De vegades, he de fer alguna fotocòpia d'exercicis del meu fill per a escola i, en lloc de fotocopiar-ho, els escric jo mateix.

M'agrada molt escriure a mà. Em relaxa molt. El que faig quasi tots els dies és transcriure algun escrit a una llibreta, és a dir, copie textos d'un llibre. Dedique una hora més o menys cada dia i és un moment en què el temps passa sense adonar-me'n. Prove de fer-ho amb diferents instruments: llapis, estilogràfica, bolígraf. També porte sempre damunt una llibreta i un llapis, i l'utilitze per a prendre notes sobre coses relacionades amb la feina, per exemple. Després, si puc, m'agrada passar-ho a net.

PEPE G. J.

1. De forma habitual amb el mòbil i l'ordinador.
2. E-mails, WhatsApp, notes i textos.
3. M'agrada escriure. Escriure és una de les formes més habituals de comunicació, ara mateix mitjançant les noves tecnologies. Fora de ser un mitjà de comunicació, és també una forma d'expressió en què la limitació és pròpia i no per la paraula escrita. Escriure pot aportar tota classe de coses a la vida quotidiana, així com llegir el que altres escriuen.

No crec que hi haja un perquè a escriure a mà o no fer-ho. Crec que és una qüestió d'entorn i costum. En les generacions més joves, crec que escriure a mà provoca una associació directa amb l'escola i el món acadèmic, i és un mitjà que hui en dia no es té tant a mà en tot moment, com pot ser el mòbil. Crec que açò, entre altres factors, com pot ser també la comunicació amb altres, fa que l'escriptura a mà no siga una forma habitual d'expressar-se i comunicar-se.

PEPE G. M.

1 i 2. Escric a mà notes en agenda, llistes de compra, notes i dades del treball, apunts, textos copiats... Amb el mòbil, WhatsApps i amb l'ordinador mails, textos i fulls de càlcul de la feina.

3. Sí que m'agrada, m'ajuda a organitzar-me i a reflexionar sobre el que escric.

Escriure a mà fa pensar més el que vas a dir, ajuda a memoritzar el que escrus... A més quan escric per escriure em relaxa.

Et passe tres textos diferents: Notes al vol, notes i dades de la feina, i escriure per escriure.

R. T.

1. Escric normalment a mà i per feina a l'ordinador.
2. Escric notes, llistes de la compra, tasques del treball, tasques domèstiques i un diari.
3. M'encisa escriure i sobretot amb llapis, usar colors com el taronja i el morat per subratllar.

M'agrada escriure perquè m'ajuda a centrar-me en les coses que he de fer cada dia, ordenar idees i expressar emocions.

Escriure a mà és una bona opció per ajudar-nos en el nostre procés cognitiu i activa la nostra memòria.

RAÜL

1. Escric a l'ordinador principalment. Però també escric a mà per a prendre notes. En aquest cas, escric com puc i més bé un poc malament. Que quasi ni jo mateix entenc la meua lletra.

2. Quan escric a mà, escric anotacions relacionades amb el treball: temes pendents, consultes que em fan...

3. Abans m'agradava més. Com una cosa creativa, però tinc abandonada aquesta faceta. Ara és

més per necessitat i em costa escriure a mà.

Supose que escrivim a mà perquè és el que vam aprendre a l'escola, era la forma de transmetre els coneixements i les idees. No existien les tecnologies que hi ha actualment. I ha continuat sent la forma principal de transmetre i/o d'estudiar...

RK

1. Escribo de diferentes formas. Me gusta mucho escribir cosas a mano, pero antes de escribirlo a mano utilizo el teléfono/ordenador para tener las ideas claras.

2. Escribo todo lo que siento, ya que es un ejercicio mental que me va genial y me ayuda mucho a entender en qué punto de la vida me encuentro y me ayuda a gestionar mejor mis pensamientos.

3. Me encanta escribir, es un hobby muy sano y me ayuda mucho a organizar mis ideas.

Yo prefiero escribir a mano, ya que siempre me ha gustado escribir, a parte considero que tengo una buena caligrafía.

ROSANA

1. Escric a mà i també amb el mòbil, l'ordinador i la *tablet*.

2. Escric a mà de tot: llistes de la compra, recordatoris a l'agenda, reflexions, resums quan estudie...

I també escric WhatsApp per qüestions de treball o per estalviar cridades de telèfon quan es tracta de missatges breus. I mails en compiles de cartes (sempre em donava molta peregrina haver d'anar a comprar segells...)

3. M'agrada escriure. Fins i tot m'ho passava bé quan em feien copiar les "faltes" d'ortografia no sé quantes vegades.

Escriure a mà em centra. Sobretot de matí, abans de començar amb l'activitat quotidiana, em senta bé escriure. Resulta terapèutic quan escric sobre emocions intenses i els pensaments que les acompanyen: Vaig posant un poc de distància i vaig calmant-me i comprenent...

Crec que si ho fera a la “tablet” o l’ordinador no tindria el mateix efecte.

A més, em produeix sensacions agradables el fet d’anar passejant la ploma pel paper i anar veient com van sorgint exactament les paraules que el meu cap vol escriure. Veure com amb xicotets i precisos moviments de la mà vaig dibuixant lletres em sembla meravellós.

Gràcies per poder escriure a mà!

SARA

L'escriptura és per a mi una eina per poder organitzar la meua ment...

Quan estudie, per a mi són molt importants els esquemes i apunts manuscrits per memoritzar.

I de tant en tant escric pensaments, desitjos o conductes a millorar...

Escriure em serveix per a saber en quina situació estic i m'ajuda a buscar la direcció per alcançar pau i tranquil·litat.

Tot això fa l'escriptura per a mi.

Com a exemple de text, t'envie una de les meues cançons favorites, de David Bowie.

Bibliografia

Bain, Peter i Paul Shaw. 2001. *La letra gótica, tipo e identidad nacional*. Campgràfic.

Cinamon, Gerald. 2000. *Rudolf Koch, letterer, type designer, teacher*. Oak Knoll Press and The British Library.

Clayton, Ewan. 2016. *Historia de la escritura*. Siruela.

Fairbank, Alfred. 1975. *A Handwriting Manual*. Faber.

Harris, David. 1995. *The art of calligraphy*. Dorling Kindersley.

Heller, Steven i Louise Fili. 2020. *Vintage graphic design. Type, typography, monograms & decorative design from the late 19th & early 20th centuries*. Allworth Press.

Johnston, Edward. 2010. *Writing & Illuminating & Lettering*. Nabu Press.

Koch, Rudolf. 2001. *Cuaderno de escritura*. Campgràfic.

Loxley, Simon. 2007. *La historia secreta de las letras*. Campgràfic.

Meehan, Aidan. 2007. *The Celtic design book*. Thames and Hudson.

Noordzij, Gerrit. 2009. *El trazo. Teoría de la escritura*. Campgràfic.

Shaw, Paul. 2015. *The eternal letter. Two millenia of the classical roman capital*. The Mit Press.

Gràcies

Al Museu Pedagògic de Castelló, al Servei d'Activitats Socio-culturals i al Vicerectorat de Cultura, Llengües i Societat de l'UJI, per acollir i donar suport a esta iniciativa. A la Regidoria de Cultura de Borriana per haver-ho fet per primera vegada. Als meus mestres de calligrafia de l'escola Calligrafia Barcelona, abans Visions BCN, per compartir uns coneixements que venen de tan lluny i que podrien no perdurar si no fora per la seua generositat; la idea d'aquesta exposició prové del seu Curs General de Calligrafia i sense el que vaig aprendre allí no hauria sigut possible. A tots els qui han col·laborat amb els seus textos i reflexions en la segona part d'aquest catàleg. A la meua família i amics, que sempre em donen ànims per a seguir un camí incert, no sempre fàcil. Als meus gats, Lluna i Merlí, perquè sempre em fan companyia –i de vegades participen– quan estic treballant. I, sobretot, a Raül, perquè fa falta molta paciència i estima per a conviure amb una callígrafa obsessiva com soc jo.

La cal·ligrafia, l'art d'escriure a mà, és una disciplina que acompanya a la humanitat des de temps immemorials i que, tot i ser innecessària hui dia, ja que a efectes pràctics tenim moltes ferramentes alternatives per escriure i comunicar-nos, continua present i amb una força innegable.

En aquesta exposició es proposa un recorregut centrat en la cal·ligrafia occidental, on podrem submergir-nos en les formes de les lletres i la seua evolució, des de l'època romana fins al segle XX, mitjançant còpies de manuscrits o inscripcions, però també amb obres personals de l'autora, on les cal·ligrafies tradicionals esdevenen un mitjà d'expressió i es fan contemporànies.

A més a més, aquesta mostra és una invitació a reflexionar sobre l'acte d'escriure a mà. Sobre aprendre a escriure, sobre incorporar l'aprenentatge i sobre com la lletra esdevé una expressió personal de manera gairebé involuntària.